

آموزه‌های اعتقادی توحید افعالی با تکیه بر داستان حضرت ابراهیم (علیه

السلام) از منظر قرآن کریم

وجیهه پور عسکری جوپاری^۱

چکیده

تربیت اعتقادی مهم ترین بخش نظام جامع تربیتی اسلام است که در آن، اصول اعتقادات اسلام یعنی باور به خداوند، پیامبران، امامت و معاد به متربی منتقل می شود. در این میان، اعتقاد به وجود خداوند، اصل و بنیاد دیگر باورها به شمار می رود. توحید افعالی نیز یکی از آموزه‌های اعتقادی است که گاهی از آن به توحید در آفرینش یا توحید در خالقیت خداوند نیز تعبیر می شود. قرآن کریم برای آیین حضرت ابراهیم (علیه السلام) ویژگی‌هایی چون توحیدی بودن، اعتدال گرایی، عقلانیت، برگزیدگی و آسانی و آموزه‌هایی چون آموزه های اعتقادی، شعائری و اخلاقی را بیان می کند. قرآن کریم حضرت ابراهیم (علیه السلام) را بر اساس حرکت بر محور توحید ستوده است. مقاله حاضر با تبیین آموزه‌های اعتقادی توحید افعالی با تکیه بر داستان حضرت ابراهیم (علیه السلام) از منظر قرآن کریم با روش توصیفی و تحلیلی و با ابزار کتابخانه ای به رشته تحریر درآمده است. مهم ترین یافته‌های تحقیق حاضر عبارتند از: تمامی ادیان و مذاهب به وجود حضرت ابراهیم (علیه السلام) افتخار کرده به گونه‌ای که اندیشه اساسی در همه ادیان ابراهیمی توحید افعالی می باشد. آموزه‌های توحید افعالی که با تکیه بر داستان حضرت ابراهیم (علیه السلام) از منظر قرآن مورد بررسی قرار گرفته است عبارتند از: توحید در خالقیت، اینکه در جهان هستی خالق جز خدا وجود ندارد. توحید در ربوبیت، یعنی تدبیر اداره جهان به دست خداست. توحید در مالکیت، که هم از نظر تکوین، هم از نظر تشریع مالک حقیقی ذات پاک خداست. توحید در اطاعت، یعنی تنها کسی که شایسته اطاعت را دارد خداوند است.

کلیدواژه‌ها: آموزه‌های اعتقادی، توحید افعالی، حضرت ابراهیم.

^۱ - دانش آموخته سطح ۲، موسسه آموزش عالی فاطمیه (سلام الله علیها). yamahdi3131400@gmail.com

مقدمه

توحید زیر بنائی‌ترین اصل اعتقادی ادیان توحیدی است. حضرت ابراهیم(علیه السلام) دومین پیامبر اولوالعزم(علیه السلام) است که دارای شریعت و کتاب مستقل بود. او قهرمان توحید و اسوه در بت‌شکنی بود. نام ابراهیم(علیه السلام) و داستان زندگی‌اش بارها در سوره‌های مختلف قرآن بیان شده است. از آموزه‌های دینی برداشت می‌شود که بعد از پیامبر اسلام(صلی الله علیه و آله)، حضرت ابراهیم(علیه السلام) در میان پیامبران الهی(علیه السلام) دومین شخصیت به شمار آمده و پدر و پیشوای امت اسلامی نیز به شمار می‌آید.

یکی از اندیشه‌های اساسی که اسلام و همه ادیان ابراهیمی عرضه داشته‌اند، توحید افعالی یا همان قول به «لا مؤثر فی الوجود الا الله» است. امروز تمام ادیانی که در کره زمین، دم از توحید می‌زنند، از تعلیمات توحیدی حضرت ابراهیم(علیه السلام) الهام می‌گیرند، و سه پیامبر بزرگ الهی «موسی»(علیه السلام)، «عیسی»(علیه السلام) و «محمد»(صلی الله علیه و آله) از دودمان او هستند.

بدین جهت ضرورت ایجاب می‌کند که حرکت توحیدی ابراهیم بت‌شکن(علیه السلام) که تداوم بخش خط توحید بود، مورد تحلیل و بررسی قرار گیرد. مقاله حاضر با تبیین آموزه‌های اعتقادی توحید افعالی با تکیه بر داستان حضرت ابراهیم(علیه السلام) از منظر قرآن کریم پاسخگوی سوال زیر است:

- ۱- آموزه‌های اعتقادی توحید در خالقیت با تکیه بر داستان حضرت ابراهیم(علیه السلام) از منظر قرآن کریم کدام است؟
- ۲- آموزه‌های اعتقادی توحید در ربوبیت با تکیه بر داستان حضرت ابراهیم(علیه السلام) از منظر قرآن کریم کدام است؟
- ۳- آموزه‌های اعتقادی توحید در مالکیت با تکیه بر داستان حضرت ابراهیم(علیه السلام) از منظر قرآن کریم کدام است؟
- ۴- آموزه‌های اعتقادی توحید در اطاعت با تکیه بر داستان حضرت ابراهیم(علیه السلام) از منظر قرآن کریم کدام است؟

در آموزه‌های اعتقادی توحید افعالی با تکیه بر داستان حضرت ابراهیم (علیه السلام) در ذیل آیات مربوطه مفسران به تبیین این آیات پرداخته‌اند. از جمله کتاب «پیام قرآن» نوشته مکارم شیرازی سال (۱۳۸۶)، نویسنده در این کتاب بعضی از اقسام توحید را با تکیه بر آیات قرآن کریم مورد بررسی قرار داده است.

مقاله «ویژگی‌ها و آموزه‌های آیین حضرت ابراهیم (علیه السلام) در قرآن کریم»، نوشته سمیه معین‌الدینی سال (۱۳۹۱)، نویسنده در این مقاله ویژگی‌ها و آموزه‌های آیین حضرت ابراهیم (علیه السلام) را مورد بررسی قرار داده است. از جمله این ویژگی‌ها توحیدی بودن، اعتدال‌گرایی، عقلانیت، برگزیدگی و آسانی و آموزه‌هایی چون آموزه‌های اعتقادی، شعائری و اخلاقی مورد بررسی قرار گرفته است.

همچنین مقاله «آموزه توحید در ادیان ابراهیمی» نوشته حبیب‌الله طاهری و محمد حسین طاهری (۱۳۸۸) که نویسندگان در این مقاله توحید در سه دین حنیف حضرت ابراهیم (علیه السلام) یهودیت، مسیحیت و اسلام را مورد بررسی قرار داده است. اما مقاله حاضر در صدد است به آموزه‌های اعتقادی توحید افعالی با تکیه بر داستان حضرت ابراهیم (علیه السلام) از منظر قرآن کریم بپردازد.

۱- مفهوم توحید افعالی

توحید افعالی که گاهی از آن به توحید در آفرینش یا توحید در خالقیت خداوند نیز تعبیر می‌شود یعنی موجودات عالم هم‌چنان‌که در ذات خود، استقلال وجودی از خدا ندارند، در مقام تأثیر و علیت نیز استقلال ندارند و در نتیجه خداوند همان‌طور که در ذات خودش شریک ندارد، در فاعلیت نیز شریک ندارد. هر فاعل و سببی، حقیقت خود و تأثیر و فاعلیت خود را از او دارد.^۱

در اصطلاح یعنی هر وجودی، هر حرکتی، هر فعلی در عالم است به ذات پاک خدا برمی‌گردد، مسبب الاسباب او است و علت العلل ذات پاک او می‌باشد، حتی افعالی که از ما سر می‌زند به یک معنی از او

^۱ . مطهری، مجموعه آثار، ج ۲، ص ۱۰۳.

است، او به ما قدرت و اختیار و آزادی اراده داده، بنابراین در عین حال که ما فاعل افعال خود هستیم، و در مقابل آن مسئولیم، از یک نظر فاعل خداوند است، زیرا همه آنچه داریم به او بازمی‌گردد.^۱

۲- شاخه‌های آموزه‌های اعتقادی توحید افعالی با تکیه بر داستان حضرت ابراهیم (علیه السلام) از منظر قرآن کریم

توحید افعالی در یک تفسیر ساده و روشن مفهومش این است که سراسر جهان فعل خدا است، و یا به تعبیر دیگر همان‌گونه که موجودات در اصل وجود وابسته به ذات او هستند در تأثیر و فعل خود نیز چنین‌اند. ولی این معنا هرگز نفی عالم اسباب و حاکمیت قانون علیّت را نمی‌کند، و طبق همان حدیث معروف از امام صادق (علیه السلام): «أَبَى اللَّهُ أَنْ يُجْرِيَ الْأَشْيَاءَ إِلَّا بِسَبَابٍ» : خدا خواسته است که همه کارها از طریق اسباب آن جاری گردد و نیز اعتقاد به توحید افعالی هرگز موجب اعتقاد به اصل جبر و سلب آزادی اراده از انسان نمی‌گردد. با این اشاره شاخه‌های آموزه‌های اعتقادی توحید افعالی در داستان حضرت ابراهیم (علیه السلام) عبارتند از:

۲-۱- آموزه‌های اعتقادی توحید در خالقیت

توحید در خالقیت، یعنی اینکه در جهان هستی هیچ خالق جز خدای سبحان وجود ندارد. موجودات امکانی، آثار و افعال آنان، حتی انسان و تمام اختراعات و اکتشافاتش حقیقتاً و بدون گزاف‌گویی مخلوق خداوند هستند. آن چه را که در عالم هستی است تمام مخلوق او هستند، منتها برخی بدون واسطه و برخی با واسطه خالقیت و آفریدگاری از صفات خداوند است، این صفت مقتضای براهین اثبات وجود خداست، زیرا مفاد آن براهین، این است که خداوند مبدأ و علّة العلل موجودات است.^۴

۱. مکارم شیرازی، یکصد و هشتاد پرسش و پاسخ، ص ۵۱.

۲. کلینی، اصول کافی، ج ۱، باب معرفة الامام، ج ۷، ص ۱۸۳.

۳. مکارم شیرازی، پیام قرآن، ج ۳، ص ۳۵۷.

۴. ربانی گلپایگانی، عقاید استدلالی، ص ۸۵.

همانگونه که قرآن می‌فرماید: «قُلِ اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ»؛ بگو خداوند آفریدگار همه چیز است. یکی از دلائل توحید در خالقیت تدبیر انسانها از سوی خداست. چنانچه می‌فرماید: «ذَلِكُمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ خَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَانِّي تُؤَفِّكُونَ»؛ همین خدا پروردگار شما است که خالق هر موجود است، معبودی بجز او نیست، پس چگونه به خود اجازه می‌دهید که از عبادت او به عبادت غیر او منحرف شوید.

یعنی آن خدایی که امر حیات و رزق شما را تدبیر می‌کند، شب را مایه سکونت شما، و روز را وسیله سعی و کوشش شما قرار می‌دهد، و او الله تعالی است. و او رب شما است، چون تدبیر امر شما به دست او است. برای اینکه رب همه چیز است، چون خالق همه چیز است، و خلقت از تدبیر جدایی پذیر نیست.^۳

در قرآن کریم استدلال حضرت ابراهیم (علیه السلام) در برابر مشرکین در زمینه توحید در خالقیت بیان شده است که از توحید در ربوبیت، توحید در خالقیت به اثبات رسیده است:

فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ رَأَى كَوْكَبًا قَالَ هَذَا رَبِّي فَلَمَّا أَفَلَ قَالَ لَا أُحِبُّ
الْأَفْلِينَ* فَلَمَّا رَأَى الْقَمَرَ بَازِعًا قَالَ هَذَا رَبِّي فَلَمَّا أَفَلَ قَالَ لَئِنْ لَمْ
يَهْدِنِي رَبِّي لَأَكُونَنَّ مِنَ الْقَوْمِ الضَّالِّينَ ۚ وقتی ماه را دید، باز هم از
باب جلب توجه [او بر طبق اعتقاد آنان] گفت: این پروردگار من
است، این جمله اشاره بدان دارد که ابراهیم علیه السلام به این
ستارگان اطمینان ندارد و او هنوز راه را پیدا نکرده است. از این رو از
خدا می‌خواهد که وی را از این حالت سرگردانی و حیرت بیرون
آورد.

۱. رعد: ۱۶.

۲. غافر: ۶۲.

۳. طباطبایی، تفسیر المیزان، ج ۱۷، ص ۵۲۳.

۴. انعام: ۷۶-۷۷.

مَا هُوَ أَمْلَكُ بِهِ مِنَّا كَلَفْنَا، وَ مَتَى أَخَذَهُ مِنَّا وَضَعَ تَكْلِفَهُ عَنَّا؛^۱ ما با وجود خدا مالک چیزی نیستیم. و مالک نمی شویم، مگر آنچه او ما را مالک آن گردانیده است. پس هرگاه به ما چیزی عطا کند که او از ما سزاوارتر به آن باشد ما را تکلیفی بر عهده گذاشته است و هرگاه آن را از ما گرفت، تکلیف خود را از ما برداشت.

بنابرسخن حضرت مالکیت ما از ذات پاک او سرچشمه می گیرد؛ آنچه اراده کند به ما می دهد و آنچه را اراده کند باز پس می گیرد و به تعبیر دیگر، مالکیت ما نسبت به مالکیت خداوند مالکیت طولی است نه مالکیت عرضی.^۲

۲-۴- آموزه های اعتقادی توحید در اطاعت

توحید در اطاعت یعنی، تنها کسی که شایستگی و لزوم اطاعت دارد خداوند است و آنچه باید هدف باشد، کسب رضای او و امتثال فرمان های اوست. پیروی و اطاعت از دستورات پیامبر (صلی الله علیه و آله) و امامان (علیهم السلام) در حقیقت، اطاعت از احکام الهی بوده و منافاتی با توحید در اطاعت ندارد؛ زیرا اطاعت آنان با اذن خدا و در مسیر اجرای دستورات اوست.^۳

چنانچه حضرت ابراهیم (علیه السلام) از پرستش ستارگان بیزاری جست، زیرا آنها صلاحیت پرستش و تعظیم را نداشتند. ایشان پس از آن که از خدایان قوم خود اعلام برائت کرد، قلباً به پروردگار جهان روی آورد و گفت: «إِنِّي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذِي فَطَرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ حَنِيفًا وَ مَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ»؛ من رو آوردم به کسی که آسمانها و زمین را آفریده است، در حالی که میانه رو هستم و از مشرکان نیستم. به راستی، نتیجه حتمی نگرش پویا و اندیشه سالم درباره هر موجودی از موجودات جهان،

^۱. نهج البلاغه، حکمت ۴۰۴.

^۲. مکارم شیرازی، پیام امام امیر المومنین (ع)، ج ۱۵، ص ۲۸۸.

^۳. کریمی، توحید از دیدگاه آیات و روایات، ص ۵۲.

^۴. انعام: ۷۹.

همین است. تنها نگاهی خالصانه و از روی اندیشه به هر پدیده‌ای از پدیده‌های این جهان، انسان را به مرحله‌ای می‌رساند که یقین پیدا می‌کند تنها آفریننده آسمان‌ها و زمین خداوند است.^۱

از دیدگاه حضرت ابراهیم (علیه السلام) تنها مقام «واجب الاطاعه» در جهان، ذات پاک خداست، و مشروعیت اطاعت از هر مقام دیگری باید از همین جا سر چشمه گیرد، یعنی اطاعت او اطاعت خدا محسوب می‌شود.

چنانچه خداوند متعال در توصیف آن حضرت می‌فرماید: «إِنَّ إِبْرَاهِيمَ كَانَ أُمَّةً قَانِتًا لِلَّهِ حَنِيفًا وَ لَمْ يَكُ مِنَ الْمُشْرِكِينَ»^۲؛ ابراهیم پیشوایی فرمانبر خدا بوده و از مشرکان نبود.

کلمه قانت از قنوت است که به معنای اطاعت و عبادت و یا دوام در آن دو است، و کلمه حنیف از حنف است که به معنای میل از دو طرف افراط و تفریط، به طرف وسط و اعتدال است.^۳

بنابراین توحید در اطاعت، از اقسام توحید است؛ به این معنا که باید فقط خدا را اطاعت نمود. حال این توحید در اطاعت محقق نمی‌شود، مگر این که خداوند شخصی را برگزیند تا در استمرار اطاعت الهی، پیروی و در عمل هم توحید محقق شود. از این رو براساس لطف و حکمت الهی، بر خداوند لازم است زمینه توحید در اطاعت را فراهم آورد.

۱. مغنیه، ترجمه تفسیر کاشف، ج ۳، ص ۳۳۴.

۲. نحل: ۱۲۰.

۳. طباطبایی، ترجمه تفسیر المیزان، ج ۱۲، ص ۵۲۹.

نتایج

نتایج تحقیق حاصل از تحقیق حاضر با عنوان «آموزه‌های اعتقادی توحید افعالی با تکیه بر داستان حضرت ابراهیم (علیه السلام) از منظر قرآن کریم» عبارتند از:

در قرآن مجید نزدیک به هفتاد مرتبه نام حضرت ابراهیم (علیه السلام) تکرار شده، و در بیست و پنج سوره درباره قهرمان بت‌شکن بحث شده است. تمامی ادیان و مذاهب به وجود حضرت ابراهیم (علیه السلام) افتخار کرده و ایشان را مظهر عبد واقعی الهی می‌دانند. حضرت ابراهیم (علیه السلام) دومین پیامبر اوالعزم است که دارای کتاب و شریعت مستقل است او قهرمان توحید است به گونه‌ای که اندیشه اساسی در همه ادیان ابراهیمی توحید افعالی می‌باشد. آموزه‌های توحید افعالی که با تکیه بر داستان حضرت ابراهیم (علیه السلام) از منظر قرآن مورد بررسی قرار گرفته است عبارتند از:

- توحید در خالقیت، اینکه در جهان هستی خالق جز خدا وجود ندارد و آنچه در عالم هستی است تمام اختراعات و اکتشافات مخلوق خداوندند. در قرآن کریم استدلال حضرت ابراهیم (علیه السلام) در برابر مشرکین در زمینه توحید در خالقیت بیان شده است که از توحید در ربوبیت، توحید در خالقیت را ایشان به اثبات رسانده است.
- توحید در ربوبیت، یعنی تدبیر اداره جهان به دست خداست. پدید آمدن شب و روز و حیات و مرگ در حیات جانداران همگی تحت اداره و تدبیر خداوند است. یکی از آموزه‌های توحید افعالی در کلام حضرت ابراهیم (علیه السلام) اقرار به توحید در ربوبیت است و حضرت با حد وسط قرار دادن محبت در قیاسی منطقی توحید ربوبی را به اثبات رساندند.
- توحید در مالکیت، یکی از مهمترین شعب توحید افعالی، توحید در مالکیت است که هم از نظر تکوین، هم از نظر تشریع مالک حقیقی ذات پاک خداست. حضرت ابراهیم (علیه السلام) زمانی که با قوم خود مناظره کرد چرا بت می‌پرستید آنها تابعیت از پدران خود را بیان کردند و حضرت با بیان آیات شعراء به اثبات مالکیت خداوند پرداختند.
- توحید در اطاعت، یعنی تنها کسی که شایسته اطاعت را دارد خداوند است. چنانچه حضرت ابراهیم (علیه السلام) از پرستش ستارگان بیزاری جست، زیرا آنها صلاحیت پرستش و تعظیم را نداشتند و از خدایان قوم خود اعلام برائت کرد و به پروردگار جهان روی آورد.

منابع

*قرآن

*نهج البلاغه

۱. اراکی، محسن، فقه نظام اقتصادی، قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی(رحمه الله علیه)، چاپ اول، ۱۳۹۳.ش.
۲. ربانی گلپایگانی، علی، عقاید استدلالی، قم: نشر هاجر، چاپ دهم، ۱۳۹۳.ش.
۳. سبحانی، جعفر، عقاید شیعه، تهران: مشعر مال، چاپ هفتم، ۱۳۹۳.ش.
۴. صدوق، محمد بن علی بن بابویه، التوحید، قم: هاشم حسینی طهرانی، قم، بی جا، ۱۳۵۷ ش.
۵. طباطبایی، محمد حسین، ترجمه تفسیر المیزان، مترجم: محمد باقر موسوی، قم: جامعه مدرسین، چاپ پنجم، ۱۳۷۴.
۶. طبرسی، فضل بن حسن، ترجمه تفسیر جوامع الجامع، مشهد: آستان قدس رضوی، چاپ: اول، ۱۳۷۵.ش.
۷. عاملی، ابراهیم، تفسیر عاملی، تهران: کتابفروشی صدوق چاپ: اول، ۱۳۶۰.ش.
۸. کریمی، جعفر، توحید از دیدگاه آیات و روایات، تهران: دلیل ما، چاپ اول، ۱۳۷۹.ش.
۹. کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، چاپ ۴، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷.
۱۰. مصباح یزدی، محمد تقی، نظریه سیاسی اسلام، قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی(رحمه الله علیه)، چاپ ششم، ۱۳۹۲.ش.
۱۱. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، تهران: صدرا، چاپ بیستم، ۱۳۹۵.ش.
۱۲. مغنیه، محمدجواد، ترجمه تفسیر کاشف، قم: بوستان کتاب قم (انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم) چاپ: اول، ۱۳۷۸.ش.
۱۳. مکارم شیرازی و همکاران، ناصر، تفسیر نمونه، چاپ ۱۰، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۱.ش.

۱۴. مکارم شیرازی، ناصر، پیام امام امیر المومنین، قم: دارالکتب الاسلامیه، چاپ اول، ۱۳۸۶ ه.ش.

۱۵. مکارم شیرازی، ناصر، پیام قرآن، تهران: دارالکتب الإسلامیة، چاپ نهم، ۱۳۸۶ ه.ش.

۱۶. مکارم شیرازی، ناصر، یکصد و هشتاد پرسش و پاسخ، قم: دارالکتب الاسلامیه، چاپ دوم، ۱۳۹۷ ه.ش.